

SEKULARIZACIJA KAO OBLIK PROZELITIZMA U ZEMLJAMA ISTOČNE EVROPE

APSTRAKTUM: Sekularizacija se kao masovni proces odvajanja ljudi od religije i crkve u socijalističkim zemljama odvijala prevremeno i prebrzo, tj. na silu. Obzirom da je marksizam-lenjinizam u društvima Istočne Evrope dobio karakter ateističke religije, o sekularizaciji se može govoriti kao o obliku prozelitizma.

Politička ideologija kao sekularna religija

Sociolozi religije sekularizaciju definišu kao ukupnost procesa slabljenja društvenog značaja religije, kao proces odvajanja ljudi od religije i kao proces promene unutar same religije. U razvijenim industrijskim društvima sekularizacija je bila pod uticajem dubokih promena strukturalnih odlika modernog društva, delom kao latentni proces, ali delom i kao rezultat svesne politike.¹ Slični takvi procesi delovali su delimično i u socijalističkim društvima, ali sekularizacija je ovde ipak protekla u drugačijim okolnostima i sa drugačijim posledicama.

Osnovna razlika između ta dva tipa društava, po mišljenju mnogih istraživača, nalazi se prvenstveno u tome što su ranosocijalistička društva prvenstveno politička društva. Sekularizacija je u njima bila pod pretežnim uticajem politike, te se kao posledica takve svesno indukovane i ubrzane sekularizacije javila religiozna politika. Određene važne političke institucije dobile su religijska, parareligijska i kvazireligijska obeležja. Politička ideologija se postepeno pretvarala u svetovnu religiju, a politički angažman ljudi dobijao je oblik religijske predanosti.

Pobedom Oktobarske revolucije u Rusiji, tj. SSSR-u, dogodile su se radikalne promene zvanične vladajuće ideologije i mnogi istraživači koji su se bavili proučavanjem kulturnih činilaca razvoja u toj zemlji zastupali su tezu da su komunisti, poričući svaku, pa i pravoslavnu, religiju kao ideologiju vladajućih klasa, nametnuli

1 Srđan Vrcan, *Od krize religije k religiji krize*, Zagreb 1986, str. 58,

učenje „naučnog socijalizma kao surogat“ za religiju. Partija se u državi ponašala gotovo kao Sveti otac u Katoličkoj crkvi. Bio je to izraz uproščavanja, a i političke instrumentalizacije marksizma. „Ratnički ateizam“ je trebalo da postane zamena za religiju u zadovoljavanju psiholoških i duhovnih potreba čoveka da se oslobodi neizvesnosti i sumnje.² Tvrdnja o religijskim sadržajima socijalizma odavno je poznata u društvenoj teoriji i o tome su, osim Maksa Vebera i Nikolaja Berdajeva, pisali B. Rasel, J. M. Bošenski, J. Tojnbi i mnogi drugi. Nikolaj Berdajev je u *Ruskoj ideji* napisao da je socijalizam kod Rusa imao religiozno obeležje i onda kada je bio ateistički. Po njemu „... nije neprijatelj hrišćanstvu i svakoj religiji društveni sistem komunizma, koji više odgovara hrišćanstvu nego kapitalizam, već lažna religija Komunizma kojom žele da zamene hrišćanstvo“.³ Berdajev je smatrao da komunizam nije kao društveni sistem, već je kao religija bio fanatično nastrojen prema svakoj drugoj religiji, posebno prema hrišćanskoj. Komunizam je, kaže on, pretendovao da ponudi odgovore na „religiozne žudnje ljudske duše“ i da pruži smisao života.⁴

Sergej Bulgakov je upoređivao nasilan, netolerantan i isključiv karakter namećanja marksizma sa „klerikalnom netrpeljivošću“. On je to objašnjavao specifičnom diktatorskom i nihilističkom psihološkom strukturom revolucionarnih pristalica te ateističke teodiceje u Rusiji.⁵ Ono što je Maks Veber smatrao obavezujućim zahtevom za svaku religiju, a to je žrtvovanje intelekta, u ovom slučaju postao je zahtev politike. Divinizacija i sakralizacija na jednoj strani, a satanizacija i demonizacija na drugoj, kao osnovni religijski mehanizmi, postali su sastavni ili prateći fenomeni političkog života i delovanja.⁶

Jakov Jukić piše da je sukob dve religije, svetovne i crkvene, uvek nepomirljiviji od drugih sukoba, jer je u pitanju sudar pogleda na svet koji obuhvataju celog čoveka. Otuda slede tako oštra isključivost i krajnja nepomirljivost. „U pitanju je sudar dveju doista različitih religija s potpuno suprotnim vjerovanjima, dogmama, etikama, obredima, eshatologijama, apokalipsama, ustanovama i masovnim pristalicama“.⁷

Mada mnogi sociolozi religije, antropolozi i filozofi, primećuju da je u osnovi nedostatak takvog funkcionalističkog tumačenja marksizma kao ateističke religije u tome što se ne povlači jasna granica između religije i ne religije i oni ipak priznaju da su marksizam i lenjinizam preuzeli neke funkcije religije. Sličnosti pre svega nalaze u ideji o ostvarenju pravičnog i solidarnog carstva na zemlji i u spasenju potla-

2 Vera Vratuša Žunjić, *Razvoj, religija, rat*, Beograd 1995, str. 82.

3 Nikolaj Berdajev, *Ruska ideja (Osnovni problemi ruske misli XIX i početkom XX veka)*, Beograd 1987, str. 99 i 234.

4 Nikolaj Berdajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd 1989, str. 133.

5 Vera Vratuša Žunjić, n.d., str. 82.

6 Srđan Vrcan, n.d., str. 73.

7 Jakov Jukić, *Religija i ateizam postmoderneK*, u: *Religija i ateizam*, Niš 1991, str. 170-181.

čenih.⁸ Žrtve u sadašnjosti radi ostvarenja društvene zajednice koja će doneti slobodu za sve, podsećaju na veru u spasenje.

Sekularizacija je u takvim uslovima imala obeležja prerane, isforsirane i iznuđene pojave i najsnažnije se iskazivala u institucionalnoj sferi i na vrhu društva, da bi se potom piramidalno spuštala ka dnu. Mada je duh prosvetiteljskog materijalizma XVIII veka bio snažan u komunizmu, ključna razlika bila je u načinu borbe između radikalne buržoazije koja se zalagala za „naučnu“ borbu i proletera koji su bili za „klasnu“ borbu protiv religije.⁹ Sekularizacija se kao masovni proces odvajanja ljudi od religije i crkve, dešavala za razliku od kapitalističkih industrijskih društava Zapada, prevremeno i prebrzo, tj. nasilno i nju nisu pratile odgovarajuće dublje istorijske, društvene i kulturne promene, koje bi joj mogle obezbediti stabilnost i trajnost.¹⁰ Irvin T. Sanders naziva je revolucionarnom sekularizacijom, a Pol Mojzes uvodi termin sekularistički apsolutizam.¹¹

Sekularizacija je pri prvim dubljim društvenim problemima i krizama u tim društvima otkrivala svoju površinsku prirodu i brzo se povlačila. Taj proces se možda najbolje ilustruje primerom SSSR-a i Jugoslavije osamdesetih godina. Umesto o sekularizaciji, u takvim društvima bi bilo ispravnije govoriti o prozelitizmu, tj. prozelitističkoj prirodi marksizma-lenjinizma.

Prozelitizam je veoma stara pojava prelaza sa jednog verovanja na drugo, izazvan različitim motivima, uz pomoć nasilnih sredstava ili dobrovoljnim putem. Dobrovoljnost se vezuje uz veću uverljivost kojom zrači nova vera i mogućnosti koje se otvaraju pojedincu ili grupama u sredini u kojoj ona dominira. Kada stara vera zbog

8 Ernest Gellner priznaje da je marksizam često i korektno opisivan kao sekularna religija, jer je imao mnoge od njenih crta. On, međutim, smatra da mu je nedostajala jedna bitna osobina religije, a to je da kada se religija jednom uspostavi, ona zadržava kontrolu nad srcima i umovima ljudi i ne odstupa lako. Ako i odstupa, to ne čini bez otpora i borbe. U slučaju marksizma Gellner u društvima koja su pod komunizmom provela od četrdeset do sedamdeset godina vidi malo onih koji su ostali pod „zastavom marksizma“. Ernest Gellner, *Religion and the Profane*, IWM Newsletter, 58, July – October 1997, str. 21-24.

9 Nikolaj Berdajev, n.d., str. 136.

10 Srđan Vrcan, n.d., str. 73.

11 Irwin T. Sanders, *Church-State relationships in Southeastern Europe (with special reference to the Orthodox Church)*. „East European Quarterly“, Vol. XVI, No. 1, March 1982, p. 59-71. Pol Mojzes objašnjava model sekularističkog apsolutizma kao stanje u kome su sprečena sva religiozna osećanja, a favorizovan sekularistički pogled na svet. Religija kao takva je odbačena od države, sve religije trpe različiti stepen zabrane, a nevernici, posebno militantni ateisti, privilegovani su. Takve ateističke države, kaže Mojzes, promovišu obožavanje države, njenog vođstva, ideologije koja predstavlja sekularnu religiju i time se približavaju modelu crkvenog apsolutizma. Religiozne slobode su drastično redukovane, mada sve države koje pripadaju tom tipu modela ustavno deklariraju slobodu i jednakost verskih zajednica. Pošto komunistička partija zastupa ideologiju koja napada oblast religije, definišući sebe centrom istine u vremenu i prostoru, istovremeno ekskluzivne i definitivne, u odnosu na sve postojeće religije postavljana su drastična ograničenja. Komunističke revolucije uspostavile su sekularistički apsolutizam u svim zemljama gde su uspеле. Paul Mojzes, „Religious Human Rights in Post-Communist Balkan Countries“, *Religious Human Rights in Global Perspective*, Kluwer Law International 1996, str. 263-284

neko razloga postane „nerespektabilna“ i kada njene poruke više ne odgovaraju potrebama, deo vernika ih napušta tražeći nove sadržaje.¹²

Mnogo češći su, međutim, bili slučajevi prelaza nasilnim putem. Prozelitizam počinje onda kada se jave mesijanističke pretenzije. Uverenje da je jedino ispravno stanovište koje će dovesti do spasenja upravo ono koje zastupa sopstvena vera, a da su sva druga pogrešna, navodilo je na zaključak da sve koji pripadaju drugim vero- vanjima treba osloboditi zabluda kojih nisu svesni. Takvo spasenje bilo je jedan od osnovnih razloga nasilnog preobraćanja. Drugi razlozi ležali su u prednosti masov- nosti. Preobraćanju su težile sve vere. Velike u nadi da će postati još veće, a one ma- nje da bi dobile na značaju. Povećanje broja vernika imalo je vrednosti i kao dokaz verskih istina.¹³

Misionari materijalizma

Religijska slika zemalja istočne i delom srednje Evrope u prošlosti bogata je primerima prozelitizma, tako da se gotovo ne može govoriti o verskom životu bez prisile. U preobraćanju su otvoreno ili prikriveno učestvovala sve religije manje ili više (islam, katoličanstvo, pravoslavlje, protestantizam). Komunistički prozeliti- zam bio je uperen prema svim verama istovremeno. Georges Corm navodi tri veli- ke odlike hrišćanstva: smisao za jedinstvo, potrebu za misijom i odbranu dogme.¹⁴ Ista svojstva nalazimo i kod komunizma. Njegova potreba za mesijanstvom ostvari- vana je kako nasilnim sredstvima (mada ona nisu svuda imala oblike kao u SSSR-u ili Albaniji), tako i dobrovoljnim putem.

Opšti pogled na razvoj komunističke ideologije i državne politike prema ver- skim zajednicama u zemljama Istočne Evrope, upućuje na činjenicu da su, osim marksističko-lenjinističkog odnosa prema religiji, u vladajućim partijama, u pitanju bili i mnogi drugi faktori. Istorijsko, kulturno i političko iskustvo svake države pro- izvodilo je partikularni pristup ateizmu, tj. religiji. N. Berdajev je pokušao da poka- že da je ruski komunizam bio mnogo više u tradiciji nego što se misli i da je on pred- stavljao transformaciju i deformaciju stare ruske mesijanske ideje. U vezi sa tradicionalnim ruskim obeležjem komunizma bili su žed za Carstvom Božijim i pot- punom pravdom, s jedne strane – uz spremnost na žrtve i nedostatak buržoaskog duha – i, s druge, apsolutizacija države i nedovoljna svest o ljudskim pravima.

Sa ozbiljnijim istraživanjem srpskog pravoslavlja i istorije srpskog radikalizma XIX veka i njihovim upoređivanjem sa komunističkim pokretom u Srbiji, slične analogije će verovatno moći da se povuku.

Tri osnovna motiva uticala su na prozelitističku aktivnost partijske i državne elite prema religiji i verskim zajednicama. Prvi motiv je ležao u osnovnim ideolo- škim postavkama marksizma i lenjinizma. Religija je smatrana glavnim ideološkim

12 Nikola Dugandžija, *Religija i nacija*, Zagreb 1983, str. 199.

13 Nikola Dugandžija, n.d., str. 225.

14 Corm G., *Prilog proučavanju multikonfesionalnih društava*, Sarajevo 1977, str. 115/6.

oruđem eksploatatora u borbi protiv potlačenih masa i protiv oslobađanja čoveka. Socijalizam je obećavao da će pružiti potpuno oslobađanje ličnosti i doprineti stvaranju pretpostavke za njen razvitak mnogo više nego što su to učinile građanske revolucije. Stanovništvo je trebalo osloboditi štetnih verskih predrasuda i kontinuirano u njihovu svest usadivati „naučni pogled na svet“. Religija je proglašena privatnom stvari svakog pojedinca i ona nije smela da utiče na razvoj društvenih, političkih i ekonomskih odnosa. Komunisti su verovali da će eliminacijom klasa, religija postepeno nestajati, ali kada to nije išlo onim tempom kako se predviđalo, razrađeni su mehanizmi za ubrzanje procesa.

„Komunističko obrazovanje“ naroda učinilo je veliki napor da se prekine sa tradicionalnim sistemom verovanja i zameni skupom stavova koje je režim smatrao pogodnim za novo doba. Partija je krenula u kreiranje nove političke kulture i „novog čoveka“, čije je obeležje, ponašanje i shvatanje trebalo da se poklope sa zahtevima komunizma.¹⁵ Umesto individualizma, buržoaskog nacionalizma, šovinizma, indolencije i religioznih predrasuda, trebalo je da nastupe kreativnost, humanost, proleterski internacionalizam, socijalistički patriotizam i ljubav prema radu. Eliminacija religije i preobraćaj podrazumevali su primenu širokog spektra propagandnih poruka. Štampa, radio, pozorište, kursevi, film, literatura, muzeji i sl. imali su zadatak da demaskiraju religiju.¹⁶ U novom kulturnom životu nije bilo mesta za rad verskih kulturnih i prosvetnih društava, časopisa i muzeja.

Najmoćnije oružije bio je ipak školski sistem. Crkva je odvojena od škole, a nastavni programi i planovi revidirani su i u njih su uneti umesto veronauke, osnovi marksizma i lenjinizma, predvojnička obuka, ustavno uređenje, a u slučaju gde je maternji jezik bio neki drugi, odmah iza njega po važnosti je dolazio ruski jezik.

Uvedeni su novi praznici koji su zamenili verske i bili praćeni manifestacijama, mitinzima, parolama, plakatima, izložbama i fotografijama Marksa, Lenjina, Staljina, Tita, Envera Hodže, Čaušeskua, Dimitrova i dr. Kanonizovani su „heroji socijalističkog rada“, asketski posvećeni prebacivanju normi. Partijski kongresi i konferencije, te slične manifestacije masovnih organizacija, pa čak i sveštenečkih udruženja, pratila je identična ikonografija – biste, zastave, parole, fotografije, horovi i sl.¹⁷

Drugi motiv preobraćanja nalazio se u istorijskom sećanju. Religija i verske organizacije u predrevolucionarno vreme bile su uključene u tada vladajući društveni sistem iz koga su nastojale da isključe socijalističke i komunističke ideje i aktere.

Osim toga, verske razlike među narodima u nekim od istočnoevropskih zemalja (Jugoslavija, Albanija, SSSR),¹⁸ potpomognute nacionalnim i obrnuto, uz učešće

15 R. E. Dawson, K. Perwitt, *Political Socialization*, Boston: Little, Brown and Co., 1969, str. 6.

16 Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd 1988, str. 56.

17 Džon Bilington je sjajno uporedio atmosferu u sovjetskim gradovima sa slikom „drevne Moskovije“. Džon Bilington, *Ikona i sekira. Istorija ruske kulture, jedno tumačenje*, Beograd 1988, str. 619.

18 N. Dugandžija navodi slučaj Albanije kao vrlo indikativan u ovom pogledu. U njoj su tri vere (muslimanska, katolička i pravoslavna) delile međusobno narod, posebno zbog različitih jezika koje su koristile. Da bi se izvršilo ujedinjenje, trebalo je smanjiti ulogu religija koje su delovale

različitih drugih interesa, proizvodile su u prošlosti duboke suprotnosti, koje su kulminirale u krvavim nacionalno-verskim i građanskim sukobima. Komunisti su živeli u uverenju da će socijalističko društvo, bazirano na federalnim principima, uz obezbeđenje jednakih prava svim nacionalnim i etničkim grupama, a kombinovano sa eliminacijom religije koja je delovala dezintegrativno, konačno izbrisati nepoverenje i neprijateljstva.¹⁹

Treći motiv prozelitizma ležao je u autoritarnim aspiracijama vodstva koje je imalo nameru da podvede sve segmente društva pod delokrug i kontrolu Partije i pokuša da ih transformiše u beskrajne partijske trake. To je bio najteži deo posla, jer je religija sama po sebi jasno nemarksistički određena i rezultati pokušaja da se ona integriše u partijsko-institucionalni okvir ostali su bezuspešni.²⁰ Sistem nije mogao, niti želeo da toleriše autoritet van sebe. S druge strane, nepostojanje bilo kakve opozicije u društvu privuklo je sve one koji su drugačije mislili verskim zajednicama, jer su u njihovom okrilju mogli da nađu kakav takav oblik legalnog otpora.

Iz tri prednja motiva proizlazila su tri osnovna cilja partijske i državne politike prema verskim zajednicama: ograničenje uticaja crkve u društvu, kontrola aktivnosti verskih zajednica i pritisak na vodeće predstavnike crkve u smislu lojalnosti državnim organima. Između partijskih i državnih ciljeva nije bilo nikakve faktičke razlike. Postojala je simbioza državnog i partijskog aparata u svim sferama društvenog života i jedinstveno na celoj državnoj teritoriji. Ta simbioza, međutim, nije bila javna. U teoriji, država se zalagala da se individualni vernici tretiraju kao punopravni građani, ali u praksi je bilo mnogo odstupanja, posebno na lokalnom nivou.

Prozelitistička priroda marksizma-lenjinizma najlakše se otkriva i prati preko analize politike prema verskim zajednicama u SSSR-u. Model koji je ovde primećen ima najčistije forme i najduže trajanje. U ostalim zemljama Istočne Evrope on je prihvaćen kao gotov i prilagođen lokalnim prilikama. Verske zajednice su ostavljene donekle nedirnute sve do 1948/1949. (izuzev Jugoslavije i Albanije). Ozbiljni konflikti i konfrontacije nastaju kada se komunisti učvršćuju na vlasti.²¹ Razlike u

dezintegrativno. Sedamdesetih godina XIX veka. Prizrenska liga – islamskog smera i Skadarski skup – hrišćanskog smera, objavili su zajedničko etničko poreklo u odnosu na koje je religiozna razlika bila bez značaja. Započeti proces doveo je početkom XX veka do zamene religije. nacijom. N. Dugandžija, n.d., str. 103. U Kraljevini Jugoslaviji je početkom tridesetih godina pokušano nešto slično sa uvođenjem ideologije jugoslovenstva, ali bez većih uspeha.

- 19 M. Kerševan smatra da je religija na jugoslovenskom prostoru, zbog tradicionalne povezanosti nacionalne države i crkve i njene snažne ukorenjenosti u nacionalnim ideologijama Srba, Hrvata i Muslimana, predstavlja *politikum*, kao i pitanje ateizma. Ateizam je, po istom autoru, bio jedina moguća „religija“ koja je u bivšoj Jugoslaviji mogla da deluje integrativno. Miloš Blagojević, „Vežanost ljudi za religiju i crkvu na pravoslavnom homogenim područjima“, *Religija rat – mir*, Niš 1994, str. 207-230.
- 20 Jerry G. Pankhurst, „Religion and Political Process in State Atheist Nations – The Case of Soviet Orthodox and Baptists“, *Religion and Communist Society*, Berkeley Slavic Specialties, Berkeley 1983, pp. 45-66.
- 21 G. Simon, „The Catholic Church and the Communist State in the Soviet Union and Eastern Europe“, u: *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, London 1975. str. 206.

verskoj politici između pojedinih zemalja rastu posle 1950. godine, ali i u narednih trideset godina moguće je pratiti jednu opštu liniju, bez obzira na specifičnosti.

Komunističke partije u svim zemljama Istočne Evrope posle dolaska na vlast, drže čvrsto u svojim rukama osnovne izvore političke moći (zakonodavstvo, administraciju, policiju, štampu, obrazovni sistem, materijalne izvore, vojsku, disciplinovan partijski kadar). Država je bila samo instrument za sprovođenje političkih odluka Partije, a pošto je sovjetska doktrina smatrala komunizam i religiju za inkompatibilne, nestajanje religije postao je jedan od važnih državnih zadataka. Ipak razlike u stepenu sloboda koje su verske zajednice uživale u nekim zemljama bile su značajne.²² One su bile uslovljene razlikama u istoriji, nacionalnoj kulturi, opštim unutrašnjim prilikama, vremenu i mestu. Sa jedne strane su bile zemlje kao SSSR i Albanija, a sa druge Poljska, Čehoslovačka i Istočna Nemačka. Nema sumnje da je SSSR služio kao model u konačnim ciljevima prema religioznoj politici i da su mnogi instrumenti korišćeni da se dostignu ti ciljevi. Ipak, sovjetski političari, ostavili su svojim mlađim istočno-evropskim partnerima veliku odgovornost za sprovođenje verske politike, posebno u državama gde je preovladavala katolička vera. Vrlo je verovatno da mnoge upadljive paralele i zajedničke crte u toj politici nisu bile rezultat diktata iz Kremlja, nego produkt saradnje i međusobnih konsultacija između tvoraca politike u različitim državama. Nije postojao jedan opšti plan uništenja uticaja religije u oblastima u kojima su dominirali komunisti posle 1945. godine. On je nastajao postepeno, oslanjajući se na sovjetsko iskustvo iz prethodnih dekada i bivao modifikovan ili otporom crkve – kao na primer u Poljskoj, ili ograničenom vlašću komunista u odnosu na jake veze crkve sa Zapadom – kao na primer u Istočnoj Nemačkoj. Mnogi instrumenti upotrebljeni da ograniče život crkve bili su produkt Staljinove ere.²³

Komunističke partije i države u kojima su one bile na vlasti, u principu nisu pravile razliku u svojoj politici prema verskim zajednicama.²⁴ Postojale su jedino razlike u pristupu pojedinim verskim zajednicama, koje su proisticale iz njihove unutrašnje strukture, objektivne jačine, istorijskog nasleđa, veličine i sl. Pravoslav-

22 Tomás Földesi kaže da je opšta politika prema religiji i crkvi bila manje više ista u svim socijalističkim zemljama, mada je stepen anti-religioznih osećanja varirao u vremenu kod različitih zemalja. T. Földesi pravi distinkciju između „tvrdog“ i „mekog“ diktatorskog režima, pa kao primer tvrdog navodi Staljinovu eru, a kao primer mekog Poljsku. Tomás Földesi, „The Main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe“, *Religious Human Rights in Global Perspective*, Kluwer Law International 1996, str. 243-262 i Tomás Földesi, „Religious Human Rights in Eastern Europe“, *Religious Human Rights in the World Today*, Emory International Law Review, Vol. 10, No 1, Spring 1996, str. 127-137.

23 J. G. Pankhurst, n.d. str. 45-66

24 P. Mojzes je o slučaju Jugoslavije napisao da komunisti nisu bili naklonjeni nijednoj od postojećih religija i da su bili u sukobu sa svima. Oni su nameravali da uklone sve rivalc. Podučeni primerom militantnog ateizma u SSSR-u, jugoslovenski komunisti su nameravali da uklone ostatke nejedinstva i dovedu zemlju do isceljenja u procesu izgradnje socijalizma baziranog na ateističkom „naučnom materijalizmu“. P. Mojzes, *Religious Liberty in Eastern Europe and the USSR before and after the Great Transformation*, New York 1992.

ne crkve bile su, po svojoj strukturi, kao autokefalne i nezavisne crkve, tokom svoje istorije usko vezane za državu, materijalno zavisne i po obrazovnom sastavu svešteničkog kadra inferiornije, mnogo ranjivije prema državnom pritisku. Bez međunarodnog zaleđa, bez materijalne osnove, sa praksom tretiranja nacionalnog problema ne kao posebnog političkog problema, već kao oblika i elementa religije, one su uvek nastojale da se pojavljuju kao nacionalne, a ne samo kao verske institucije. Osim toga, u pravoslavnom svetu, za razliku od katolicizma, nije bilo organizovane solidarnosti, naročito posle 1918. godine, kada je Ruska pravoslavna crkva sišla sa svetske pozornice.²⁵

Na prvi pogled činilo se da je sukob sa Katoličkom crkvom i pritisak na nju bio najteži i sa najgorim posledicama. Katolička crkva, zavisna od svoje institucionalne strukture i centra na Zapadu, javljala se i kao javna ustanova u oblasti obrazovanja i milosrdnog rada. Strogo centralizovana, materijalno nezavisna, sa obrazovanim i iskusnim klerom i mogućnošću da svaki napad i pritisak kao eho prenese celim svetom, bila je opasan i snažan protivnik. Ona nije bila spremna da bude svedena na obavljanje religijskih rituala, potisnuta na periferiju zbivanja, s težnjom da se njene funkcije ugase. Konflikt sa Katoličkom crkvom bio je intenzivan i zbog njenih veza sa poljskom, litvanskom, ukrajinskom (u slučaju unijata), hrvatskom nacionalnom svešću. Tačke na kojima su državni organi koncentrisali napad, ležale su u mračnoj ulozi koju je odigrala u toku Drugog svetskog rata u nekim državama, snažnom antikomunizmu, nespremnosti katoličke hijerarhije da prihvati bilo kakvo samostalno delovanje van dozvola Svete Stolice, podršci koju je Vatikan pružao italijanskoj spoljnoj politici itd.

Sovjetski model prozelitizma na primeru Ruske pravoslavne crkve

Pravoslavna crkva u SSSR-u imala je pre Revolucije oko 100 miliona vernika, 67 eparhija, 54.467 crkava, 57.105 sveštenika, 1.489 manastira i 95.629 monaha.²⁶ Pad Otomanske imperije i Oktobarska revolucija obeležili su ključni momenat u savremenoj istoriji za većinu pravoslavnih crkava, ali i za mnoge druge verske zajednice u Istočnoj Evropi, a da ga one nisu bile svesne.

Dekretom iz januara, pa potom prvim sovjetskim ustavom iz 1918, a onda i raznim drugim zakonskim aktima iz iste i narednih godina, crkva je odvojena od škole, sve verske zajednice su izjednačene pred zakonom i dozvoljena je sloboda veroispovesti i propovedanja verskih nauka, ali i vođenje ateističke propagande. Od crkve su oduzeta ogromna imanja. Između dva rata crkva je bila u poziciji stalne borbe za opstanak. Antiverska kampanja posebno je pojačana u leto 1928. godine. Naredne 1929. zatvorene

25 E. Bene primećuje da je na području pravoslavlja uvek bilo primetno da su nacionalni egoizmi bili jači nego ekumenska svest zajedničke pripadnosti. U nacionalnim svadama balkanskih naroda Pravoslavna crkva se veoma retko pojavljivala kao duhovna ujediniteljska veza, koja bi mogla da spreči krvave konflikte. E. Benz. *Duh i život Istočne crkve*, Sarajevo 1991, str. 192.

26 R. Konkvest, *Čemerna žetva. Sovjetska kolektivizacija i teror gladi*. Beograd 1988, str. 213-217.

su preostale crkve i manastiri, donet je Zakon od 8. aprila 1929, koji je bio još restriktivniji nego ranije, bio je formiran Svesavezni kongres militantnih ateista.²⁷ Crkve su rušene i pretvarane u magacine, bioskope, radionice i sl. Moskva je pre Revolucije imala 460 pravoslavnih crkava, a 1933. samo 100.²⁸ Iste mere primenjane su na sve religije. Još 1923. Ivan Stepanov je pisao u „Problemima i metodama antireligiozne propagande“: „Ne bi se ništa dobilo, ako bi rastrojavanje pravoslavija bilo od koristi za sektanstvo. Pravoslavlje treba da bude gurnuto u ateizam. I najslepiji vide do kakve mere je neizbežna odlučna borba protiv popa, ma kako se on zva: pastor, abat, rabin, patrijarh, hodža ili papa; ta borba treba da se razvije ne manje bezobzirno i protiv 'boga' koji se zove Jehova, Isus, Buda ili Alah.“²⁹

Sovjetski ustav iz 1936. godine predstavljao je osobitost kombinovanjem „slobode verskog bogoslužjenja“ sa „slobodom antireligiozne propagande“. Sloboda religiozne propagande nije pomenuta, to znači da je bila zabranjena.³⁰

Za vreme rata ugled Ruske pravoslavne crkve je porastao, jer se ona najaktivnije uključila u borbu protiv okupatora. Patrijarh Aleksej je izbacio parolu „Otažbina je u opasnosti“, koja je imala velikog uticaja kod ruskih masa. U to vreme 1943. Staljin je dao RPC status pravnog lica. Počele su da se otvaraju bogoslovske škole i akademije, pokrenuti su crkveni časopisi, RPC je dobila važnu ulogu u okviru novih planova sovjetske spoljne politike i sl.

Kampanja protiv religije ponovo je oživela u SSSR-u oko 1954, od kada je, prema nekim podacima, za samo desetak godina bilo zatvoreno oko 10.000 crkava i manastira, a oko 8.000 sveštenika penzionisano ili prevedeno u građansku službu. Od 1963. u štampi se pojavio talas ateističkih članaka i ogroman broj antireligioznih knjiga i brošura. U nekim listovima su pokrenuti konkursi za najbolju ateističku fotografiju i karikaturu, pri školama, pionirskim i omladinskim klubovima osnivani su ateistički „uglovi“, održavana su javno ateistička predavanja i osnivani javni ateistički muzeji. Skoro u svim mestima organizovani su specijalni seminari za agitatore ateizma, a u tu kampanju su bili uključeni i naučni radnici. Proizvođeni su filmovi i pisane drame na ateističke teme.

Na junskom plenumu CK KPSS iz 1963, u okviru rasprave o komunističkom vaspitanju sovjetskih građana u savremenim uslovima, mnogo se govorilo i o naučnom

27 Isto, str. 215.

28 Isto.

29 I. Stepanov, *Problemi i metodi antireligiozne propagande*, Moskva 1923, str. 88.

30 G. Simon, n.d., str. 195. U Statutu KPSS nema zahteva po kome bi članstvo u Partiji bilo nespojivo sa ispovedanjem religije. Međutim u Programu Kominterne, koji se pojavio 1928. godine na VI kongresu, rečeno je na početku da je „naš pogled na svet dijalektički materijalizam“. Deo Programa pod naslovom „Proleterska diktatura i kulturna revolucija“ kaže da među zadacima kulturne revolucije, posebno mesto pripada borbi protiv religije. Vlast koju je uspostavio proletarijat može dozvoliti slobodu religije ali mora prekinuti sa privilegovanom pozicijom bivše upravljačke religije i mora delovati svim raspoloživim metodama na antireligioznoj propagandi i na rekonstrukciji obrazovnog sistema na bazi naučno-materijalističkog pogleda na svet. *Komunistička Internacionalna, Stenogrami i dokumenti kongresa, Šesti kongres KI*, Gornji Milanovac 1982. 10/3, str. 1714.

ateističkom obrazovanju i prevaspitavanju naroda. Međutim, budući da je i taj rad sa građanima vođen kao jedna od mnogih kampanja, Ideološka komisija CK KPSS bila je prinuđena da krajem 1963. još jednom razmotri stanje ateističke propagande i da donese nekoliko rešenja o daljoj borbi protiv crkve i o liniji njenog sprovođenja.

U talas ateističke propagande bili su uključeni i najviši sovjetski rukovodioci. Tako, na primer, u časopisu „Komunist“ br. 1 za 1964. godinu, objavljen je članak sekretara SK KPSS Iljičova, *Formiranje naučnog pogleda na svet kod svih sovjetskih ljudi – programski zadatak partije*. Iljičov, ne ulazeći u dublju anлізу pojave širokog verovanja kod sovjetskih građana, pokušava da površnim objašnjenima stanja crkve u SSSR-u i svetu, ubedi čitaoce da je potrebno razviti široku kampanju protiv religije, putem ubeđivanja, razgovora i prevaspitavanja. Po Iljičovu, verovanje u SSSR-u je posebno bilo rašireno u onim oblastima koje su kasnije krenule na put u socijalizam (Zapadna Ukrajina, Belorusija, Moldavija i pribaltičke republike). Pod pritiskom javnosti, kaže Iljičov, CK KPSS donosi 1962. nekoliko odluka kojima se obnavljaju lenjinski principi u odnosu prema crkvi. Od tada se sveštenicima oduzimaju nezakonite privilegije i povlastice u materijalnom i drugom pogledu. Iljičov navodi da je CK KPSS nekoliko puta donosio važne odluke o potrebi pojačanja ateističke propagande („O greškama u sprovođenju naučno-ateistike propagande među stanovništvom“, „O krupnim nedostacima u naučno-ateističkoj propagandi i merama za njeno poboljšanje“). Krajem 1963. Ideološka komisija CK KPSS donela je odluku da se organizuju institucije za obučavanje specijalista propagatora ateizma, da se na svim školama i fakultetima SSSR-a uvede kao obavezan predmet naučni ateizam i da se otvore posebne katedre za naučni ateizam. Međutim, i do tada je predmet naučnog ateizma bio obavezan na višim školama Ukrajine i Litve, a u Rusiji i drugim republikama bio je ponegde uveden, ali kao fakultativan.

Iljičov pominje i forme kao što su: specijalni agitatori ateizma koji obilaze kuće radi ubeđivanja vernika, kursevi ateizma, specijalne večeri za domaćice-vernice i sl.

Časopis „Voprosi filozofii“ br. 5 za 1964. godinu doneo je redakcijski članak *Teorija naučnog ateizma – na stepenu savremenih zahteva*, u kome se kritikuje nedovoljan kvalitet ateističke propagande i navodi da je od 1962. odbranjeno svega 50 doktorskih disertacija posvećenih ateističkoj kampanji. U članku se navodi da je pri Akademiji društvenih nauka, pri CK KPSS, osnovan specijalni Institut ateizma, koji će koordinisati borbu protiv verovanja i religije uopšte i pripremati ateistički kadar. Po republikama i oblastima stvarani su analogni centri.³¹

U mnogim popularnim brošurama iz tog vremena, koje su obrađivale problem crkve u savremenim uslovima, isticalo se da crkvi treba parirati upravo njenim sta-

31 Pravoslavna crkva se prilagođavala i proširivala teoriju o hrišćanstvu kao prvobitnom obliku komunizma ili nauci koja se ne suprotstavlja marksizmu, već da komunisti i država treba da se brinu o izgradnji visokog ekonomskog standarda, a crkva o moralu ljudi. Na taj način se komunizam i religija mogu saživeti i dopunjavati. „Žurnal Moskovske patriaršije“, br. 1, 1963. Isus Hrist je predstavljen kao borac za mir i ravnopravnost ljudi, nezavisno od porekla i rase. „isto kao što čini Hruščov“. Termin iz Biblije „rab Božiji“ tumačio se ne kao „čovjek rob“, već kao radnik, božiji saradnik i sl.

rim i oprobanim metodama. Crkva se vekovima služila muzikom, arhitekturom, slikarstvom, pevanjem, propovedima i obredima kao sredstvom za privlačenje ljudi. Isticalo se da crkva uspešno koristi nerazvijenost građanskih rituala prilikom svadbi, krštenja, sahrana i sl. i zato se sugerisalo da se kolektivi više angažuju da ti događaji budu ceremonijalniji. Predlagalo se da se prilikom upisivanja dece u knjige rođenih, roditeljima daje potvrda da je dete postalo član socijalističke zajednice, da se u kolektivima slavi punoletstvo dece i dobijanje prava glasa, da se umesto verskih praznika uvedu radnički u isto vreme (na primer, „Dan žetve) itd. TV i radio stanice uvele su početkom šezdesetih godina posebne emisije ateističkog obeležja, u kojima se odgovaralo i na pitanja slušalaca.³²

Na neka od upućenih pitanja zašto se progoni religija u SSSR-u i zašto je pooštrena tačka 227. krivičnog kodeksa RSFSR iz 1962, zvanično je objašnjeno da sovjetski zakoni ne zabranjuju ispovedanje vere, već da se sve to čini u interesu vernika i radi njihove zaštite od delovanja brojnih destruktivnih sekta. Međutim, u borbi protiv religije u SSSR-u su primenjivane razne neobične forme. Tako su partijski agitatori za vreme Uskrsa stajali pred vratima crkve Ruske patrijaršije u Zagorsku i raspravljali se sa vernicima.

Primena sovjetskog modela u Istočnoj Evropi

Ustavne odredbe komunističkih država, koje su se ticale verskih stvari, pokazivale su jasno zajedničke crte i bile su manje ili više derivacije sovjetskog ustava. Svi ustavi garantovali su slobodu svesti i bogoslužjenja, mada su u svim zemljama u kojima su komunisti bili na vlasti, crkvama bila ograničena ili potpuno ukinuta prava i mogućnosti za vođenje škola, koje nisu bile samo za obuku sveštenika. Svi ustavi su garantovali da nikakve privilegije ne mogu biti dodeljene ili prava oduzeta od građana zbog njihove verske pripadnosti. Ovo je na prvi pogled izgledalo kao dovoljna zaštita protiv bilo kakve diskriminacije, ali stvarnost je pokazivala drugu sliku.³³ Separacija crkve od države nije bila ugrađena u ustave Čehoslovačke, Rumunije i Nemačke Demokratske Republike. U stvarnosti princip odvajanja crkve od države ne postoji ni u nekoliko drugih zemalja, a u Poljskoj je realizovan u izvesnom restriktivnom obliku. Čehoslovačka se odrekla pravnog principa odvajanja, jer su lokalni političari bili ubeđeni da će efikasnije kontrolisati aktivnosti verskih zajednica što tešnjom saradnjom crkve i države, tj. potpunom zavisnošću crkve od države i državnih fondova.³⁴

Donošenje zakonskih regulativa o odnosima države i verskih zajednica izvedeno je u zemljama Istočne Evrope u razdoblju od 1945. do 1954. (Rumunija, Jugoslavija, Bugarska i dr.). Jedina zemlja koja nikada nije usvojila bilo kakav generalni zakon bila je NDR. Mađarska je takav zakon donela tek 1965. godine. Dekreti o

32 C. Lane, *Christian Religion in the Soviet Union, A Sociological Study*, London 1978, str. 28/9.

33 G. Simon, n.d., str. 194.

34 Karel Kaplan, *StA a cirkev v Československu v letech 1948-1953*, Brno 1993.

odnosima države i verskih zajednica doneti su na usponu staljinističkog perioda u Istočnoj Evropi, kao što je zakon iz 1929. koincidirao sa konsolidacijom Staljinove vladavine u SSSR-u.

Posle Drugog svetskog rata jedan od prvih akata novouspostavljenih, mada još nekomunističkih, vlada bio je da proglase agrarnu reformu i da preuzmu privatne i crkvene škole. Te mere i druge, kao što su građanski brak i matične knjige, bile su uvedene uglavnom pre uvođenja jednopartijskog sistema. Te zahteve su podržale građanske partije, kao liberalne, ali komunistima su oni poslužili kao predtekst za pritisak na verske zajednice kao socijalnu snagu.

Još jedan liberalni zahtev za zabranu obavezne verske obuke u javnim školama bio je ostvaren uglavnom od kraja rata pa do komunističkog preuzimanja vlasti. U Mađarskoj je dekretom iz septembra 1949. verska obuka u školama postala stvar slobodnog izbora. Ali lukava i komplikovana administrativna procedura iz septembra 1950, kombinovana sa pritiskom na roditelje, redukovala je broj dece koja su pohađala versku nastavu 1952. na 11%.³⁵

Zemlje Istočne Evrope mogu se podeliti na tri grupe prema odnosu koji su imale prema veronauci. Neke su zabranile ili kontrolisale versku obuku u školskim prostorijama, ali izvan njih ona je mogla da se obavlja (Čehoslovačka, Mađarska i NDR). U drugima je veronauka mogla biti održavana jedino u crkvenim prostorijama i specijalnim centrima (Poljska, Rumunija, Jugoslavija). SSSR, Albanija i Bugarska nisu dozvoljavale versku obuku za mlade od 18 godina.

Osim što joj nije bilo dozvoljeno da vodi javne škole, crkva je imala i ograničene mogućnosti da obučava sveštenike. Većina seminara i akademija bila je zatvorena krajem četrdesetih godina. Posebno su važni za eliminaciju socijalnog uticaja crkve i restrikciju njenih delatnosti bili ograničenje i zabrana crkvene štampe i udruženja. Izdavačke kuće i štamparije su nacionalizovane, a i dobrotvorne ustanove, bolnice, domovi za stara lica i sl. U Poljskoj i Čehoslovačkoj je društvo „Karitas“ stavljeno pod vladinu kontrolu 1950. U SSSR-u je bilo kakav dobrotvorni rad bio zabranjen 1929. Najpovoljnija situacija je bila u NDR-u, gde su u funkciji ostale bolnice koje je vodila Katolička crkva.

Finansijska podrška u većini komunističkih država korišćena je da se reguliše verski život. Samo SSSR, Poljska i Albanija nisu davale redovnu finansijsku pomoć verskim zajednicama na svojoj teritoriji. One države koje su pomoć pružale uslovljavale su je određenim zahtevima u pogledu ponašanja verskih zajednica. Zanimljiv primer finansiranja predstavlja slučaj manastira Trajan u Bugarskoj. Taj manastir je poslovao pedesetih godina po principu privrednog preduzeća u kome je vođeno knjigovodstvo. Kaluđeri su imali obavezu da odrade 80 do 120 radnih dana godišnje i za te poslove su primali platu, obuću i hranu. Onaj monah koji ne bi ispunio radnu obavezu plaćao je manastiru penale u novcu.³⁶

35 G. Simon, n.d., str. 199.

36 „Vjesnik“, Zagreb, 19. 4. 1962.

Zakon o materijalnom obezbeđenju crkava i verskih zajednica usvojen 1949. u Čehoslovačkoj, regulisao je da svakom svešteniku pripada osnovna plata, položajni dodatak i sva socijalna davanja kao i državnim službenicima. Katolička crkva u Poljskoj bila je, međutim, dovoljno snažna da odbije vladinu pomoć koja bi je učinila zavisnom od vlasti. Prema sporazumu iz 1950. između Katoličke crkve i Vlade Mađarske, kler se obavezao na lojalnost državi, a kao naknadu za to Vlada se obavezala da će narednih 20 godina pružati finansijsku pomoć sveštenstvu.³⁷

Izvršavanje crkvenih zakona i kontrola verskih aktivnosti preneti su na specijalne komisije za verske poslove, oformljene opet po ruskom modelu. Verski odseci su u Jugoslaviji formirani 1945. (mada počinju kasnije da funkcionišu), Rumuniji 1948, Čehoslovačkoj 1949, Mađarskoj i NDR 1951.³⁸

Odmah nakon rata komunisti su u nekoliko zemalja pokušali da odvoje Katoličku crkvu od Vatikana (Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, Rumunija i Albanija).³⁹ Uspeli su jedino u Albaniji, gde je 1951. proglašena nezavisna nacionalna Katolička crkva. Slični planovi postojali su i u NDR-u u pogledu Evangelističke crkve. Potom se od 1948. do 1951. krenulo sa formiranjem organizacija sveštenika koji su bili lojalni vlastima. Više sveštenstvo koje nije bilo spremno na saradnju hapšeno je i suđeno u Jugoslaviji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Bugarskoj, Rumuniji.

Rumunija je 1948. raskinula konkordat sa Vatikanom, Mađarska 1949, Čehoslovačka 1950, a Jugoslavija je 1952. prekinula diplomatske odnose sa Svetom Stolicom. Kontakti katoličkog sveštenstva sa centrom u Rimu bili su ili potpuno onemogućeni za više godina ili strogo ograničeni i kontrolisani.

Policijski i sudski organi igrali su u svim zemljama Istočne Evrope važnu ulogu u kontroli rada crkava i verskih zajednica. Suđenja, progoni, fizički napadi na sveštenstvo, ometanje službi i sl., bili su opšta pojava tokom pedesetih godina.

Istovremeno su osnivana društva i organizacije ateista koji su imali zadatak da šire nauku i kulturu i bore se protiv svakog misticizma i predrasuda. U Rumuniji je „Društvo za širenje nauke i kulture“ imalo samo 25.000 članova, ali je u toku 1951. uspelo da organizuje predavanja koje je posetilo 13,800.000 ljudi.⁴⁰ U Poljskoj je bi-

37 Arhiv Jugoslavije, CK SKJ, Idološka komisija, „Mesto i uloga verskih organizacija i odnos prema religiji u SSSR-u i drugim istočnoevropskim zemljama“, VIII, II/2-v-149 (1-10).

38 L. Laszlo, „Towards Normalisation of Church-State Relations in Hungary“, str. 292-310; A. Peter, M. Rebac, „Church-State Schism in Czechoslovakia“, str. 273-291; K. Hitchins, „The Romanian Orthodox Church and the State“, str. 314-327, sve u: *Religion and Atheism in USSR and Eastern Europe*.

39 Katolička crkva je smatrana opasnim protivnikom jer su najvažnije odluke koje su se nje ticale bile donošene u Vatikanu. Cilj socijalističkih vlasti nije bio da stvore neke zasebne crkve, već da ih tako reorganizuju da crkve deluju nezavisnije od Vatikana i u skladu sa državnom politikom pojedinih zemalja. Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Beograd 1995, str. 233; Karel Kaplan, n.d.; Robert Lee Wolf, *The Balkans in Our Time*, W. W. Norton and Company, New York, 1967, str. 561/2.

40 Robert Lee Wolf, n.d., str. 568.

lo aktivno Udruženje ateista u kome su posebnu ulogu imali profesori Varšavskog univerziteta.

Kampanja indoktrinacije u svim pomenutim zemljama bila je posebno upravljena prema omladini. Mobilizacija omladine je bila jedan od osnovnih faktora u promociji socijalističke transformacije društva. Ona je tekla u različitim vremenima i fazama, sa različitim uspehom, ali svuda sa istim metodama i ciljem. Kao pomoćna sredstva poslužila su fizičko vaspitanje i sport, kao i razni oblici aktivnosti u okviru omladinskih organizacija, škola i fakulteta. Cele institucije, prosvetni radnici i pedagozi uključeni u rad sa omladinom bili su pod stalnom kontrolom državnih i partijskih tela. Prilikom selekcije naučnog kadra jedno od ključnih pitanja bilo je vezano za njihovu ličnu religioznost. To je bilo često mnogo važnije od pitanja stručnosti.

Komunistička politika prema crkvi bila je bez sumnje donekle uspešna u izbacivanju crkve iz javnog života. U većini država Istočne Evrope, crkva više nije predstavljala socijalnu snagu, niti je bila dovoljno jaka da odredi dalji društveni razvoj.⁴¹ Albanija je u tom pogledu otišla najdalje, proglašivši se 1967. godine za prvu ateistiku zemlju na svetu. U mnogim zemljama se promenilo obeležje religioznosti, jer je veliki broj onih koji su sebe smatrali vernicima, naročito kad je reč o mlađoj generaciji, imao često maglovite predstave o dogmama i filozofiji religije. Religiozna svest dekomponovana je i došlo je do opadanja značaja religije za same vernike. Diskriminacija prema prakticiranju vere je redukovala aktivne pripadnike crkava na niže socijalne stratume. To je možda bio jedan od razloga za opšti porast konzervativizma i odbojnosti prema reformama unutar samih crkava. Neophodnost koncentrisanja na odbranu i apologiju, a za pravoslavne crkve i svojstven liturgijski izolacionizam, sprečavali su crkve da obrate pažnju na unutrašnje reforme.

Sekularizacija i ateizacija kao njen deo ipak nisu bili izazvani samo revolucionarnim političkim promenama i dejstvom oblika političke sekularizacije. One su nastupile i pod uticajem modernizacije, mada je ona takođe izvedena prvenstveno političkim sredstvima. Ipak je crkva ostala kao poslednji izazov komunističkoj partiji, jer je nudila alternativnu filozofiju života i u mnogim zemljama predstavljala jedinu dozvoljenu opoziciju. Na VII kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 1958. godine, u Programu SKJ, zauzet je stav da se religija ne može otkloniti administrativnim putem, te da komunisti moraju poštovati pravo građana Jugoslavije da pri-

41 Efekti su bili mnogo manji na teritorijama gde je živelo stanovništvo katoličke veroispovesti nego na onima gde su u većini bili pravoslavni, mada su i tu postojale znatne razlike. Katolička crkva u Čehoslovačkoj, Poljskoj ili Mađarskoj bila je mnogo uticajnije od Pravoslavne crkve u Bugarskoj, Rumuniji ili SSSR-u. Ali i uticaj Pravoslavne crkve razlikovao se od zemlje do zemlje. U Jugoslaviji su sva sociološka istraživanja u razdoblju od pedesetih do osamdesetih godina, govorila o primetnom rastu sekularizacije u društvu. Međutim, već prvi pokazatelji iz 1953. upozoravali su na velike razlike među pojedinim republikama, regijama i mestima, s obzirom na procenat stanovništva koje se izjašnjavalo u prilog određenoj konfesiji ili bez konfesije. Sociolozi religije su vrlo rano uočili da je u tzv. pravoslavnim područjima, odricanje od konfesije bilo znatno veće nego u drugim oblastima. To je kasnije usporeno u vreme početka manifestacionih oblika društvene krize. Dragoljub Đorđević, *Pravoslavlje između neba i zemlje*, Niš 1991, str. 9.

padaju ili ne nekoj od verskih zajednica. Nikita Hruščov je u novembru 1954. u „Pravdi“ pisao o greškama počinjenim u odnosu prema crkvi i o pogrešnoj „naučnoj ateističkoj propagandi.“⁴² Proći će, međutim, još mnogo godina dok položaj crkve ne bude počeo da se menja i u praksi, a taj proces će biti u neposrednoj vezi sa dubokom ekonomskom i društvenom krizom u tim zemljama.

Ponovno rađanje religije u bivšem SSSR-u vezuje se ne slučajno za vreme perestrojke Mihaila Gorbačova. Gorbačov je, kao i njegovi prethodnici, pozivao na potrebu borbe ateizma protiv religije, mada mnogo obazrivije. Od 1988. on menja taktiku i obećava donošenje novog zakona koji će vernicima vratiti njihova prava, a verskim zajednicama mesto u društvu.⁴³ U ostalim zemljama Istočne Evrope mnogo pre kraja osamdesetih godina mogli su se čuti glasovi koji su tražili da se religiji vrati mesto u društvu koje joj pripada. Ernest Gelner smatra da su boljševici bili potpuno neuspešni u imitiranju jezuita i drugih predstavnika kontrareformacije u naporima da ostave duboka obeležja u dušama i društvima svojih pripadnika. Po njegovom mišljenju, ono što je zaista ukinulo marksizam nije bio njegov sekularizam, nego njegov panteizam, nasleđen od Spinoze, preko Hegela. Marksizam je, prema Gelneru bio, unitaristički, panteistički, glorifikovao je rad i želeo totalnu konzumaciju na ovom svetu. Osnovni mesijanski ideal marksizma bio je ukidanje granica između svetog i profanog. Međutim, potpuna erozija vere u marksizam, prema E. Gelneru, nastupila je u vreme stagnacije pod Brežnjevom, a kada je Gorbačov došao na vlast odjednom se ispostavilo da je ideologija bila samo slučaj carevog novog odela.⁴⁴

Verske zajednice su vrlo lako i spremno prihvatile šansu za sopstvenu revitalizaciju. U većini zemalja povratak se odigrao bez većih potresa. U Jugoslaviji je bio praćen širokim talasom etnocentrizma i nacionalizma i njegovom manje-više službenom rehabilitacijom, što je iskoršćeno za potvrdu religije u njenoj tradicionalnoj funkciji okosnice nacionalnog života i pravog čuvara nacionalnih tradicija i vrednosti.⁴⁵ Stevan K. Pavlović je taj paradoks mešanja religije i nacionalizma, pod režimom čija ideologija je bila internacionalistička i antireligiozna, objasnio upravo očiglednom religioznošću reči i gestova vladajuće strukture koja ostaje pseudohrišćanska u svojim ritualnim manifestacijama, iako je njena ideologija antihrišćanska.⁴⁶ Isti autor objašnjava da je klanski moral nacionalizma bio alternativa klasnom moralu marksizma-lenjinizma. U takvoj situaciji religija je rizikovala da postane plemenska, a to se dogodilo u nekim delovima Istočne Evrope.

42 M. Spinka, *The Church in Soviet Russia*, Greenwood Press, Westport 1980, str. 151.

43 Michael Bourdeaux, „Glasnost and the Gospel. The Emergence of Religious Pluralism“, *The Politics of Religion in Russia and the New States of Euroasia*, ed. by M. Bourdeaux, *The International Politics of Euroasia*, Vol. 3, New York 1995, str. 113-127.

44 E. Gelner, n.d., str. 24.

45 S. Vrcan, n.d., str. 149.

46 Stevan K. Pavlowitch, *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918-1988*, Ohio State University Press, Columbus 1988, str. 108.

Komunisti nisu uspjeli u svom pokušaju da društvu pruže nove etičke vrednosti, tj. da izgrade solidnu osnovu za novu organizaciju društva. Uprkos svim prozelitističkim aktivnostima, stare potrebe ljudske duše nisu nestale i verskim zajednicama je ostao dovoljno širok prostor za delovanje. Opšti porast nesigurnosti u sistemu sa dubokom političkom i ekonomskom krizom, unutrašnji nemiri među intelektualcima koji su zahtevali više slobode u svim aspektima društvenog života, ozbiljna briga za budućnost i ponovno ispitivanje prošlosti, slamanje okova totalitarizma itd, izvršili su uticaj na opadanje moći sekularne religioznosti pre nego što je sistem počeo da se raspada.

Bilo bi ipak pogrešno reći da je neuspeh bio potpun. Izvestan procenat stanovništva u društvima Istočne Evrope ostao je i dalje sekularan. Verske zajednice su morale da učine izvestan napor da „vernike vrata pravoj veri“. Međutim, istovremeno se pojavio novi problem, a to je delovanje mnogobrojnih sekta, koje su u tom poslu počele da konkurišu institucionalnim crkvama, privlačeći posebno omladinu u svoje redove. Prozelitizam ponovo na delu, ali u novom obliku.

Summary

Secularization as a Form of Proselytism in East European Countries

During its implementation in practice, Marxism-Leninism assumed the attributes of a secular religion with many elements of traditional religion. One of the main characteristics was revolutionary secularization i.e. forceful establishment of a new religion, which may be defined as proselytism. The purest model of proselytism was created in the U.S.S.R. between two world wars. The same model was implemented after World War II in other East European countries. The degree of success in implementing this model in practice depended on specific conditions in different states. The differences were all but insignificant. Although the religious influence in these societies was largely eliminated and secularization spread among considerable segment of the population, the established model did not manage to fulfill all spiritual needs of the popular masses. It neither managed to build up new moral values and norms. The first signs of failure appeared long before the collapse of the social and economic system in socialist countries. Since the end of 1980s appeared a kind of spiritual void. On the one hand, old churches and religious communities started to fight for believers, along with many new sects which emerged in the meantime and spread rapidly. Proselytism is again at work, but in different circumstances.